

РУЙНУВАННЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД (1920–1930-ті рр.): ПОРУШЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ РИТМОЛОГІЇ ПРОСТОРУ

Новизна дослідження полягає в окресленні рамкового підходу до проблеми руйнування/нищення культових споруд в УСРР-УРСР (1920–1930-ті рр.) у контексті ритмології. Ритмологія формується як науковий напрям, що вивчає ритми в найрізноманітніших проявах. На думку відомого релігієзнавця, етнолога й антрополога М. Еліаде, до найважливіших категорій теорії ритму належить категорія священного простору. Культова споруда символізувала простір сакрального, відмежовуючи його від мирського, була своєрідною точкою відліку життєвого ритму.

Аналіз порушеної проблеми базується на характеристиці фактичного матеріалу щодо закриття культових споруд (причин, сутності, наслідків) в умовах світоглядного дисонансу. Руйнування / знищення культових споруд було не лише актом механічного знищення будівель, але й порушенням центральної вісі подальшої орієнтації особи, оскільки «точка відліку» перестає бути єдиною з онтологічної точки зору» (М. Еліаде). З точки зору владних інституцій руйнування релігійно-культових основ було необхідним для «вивільнення простору» й конструювання нової моделі світського — «радянської». Відтак і в умовах кризи соціальної ідентичності змінювалася ритміка сакрального й профанного.

Ключові слова: храм, культові споруди, відносини церкви й держави, радянська модель, руйнування, ритмологія, простір, сакральне, профанне, соціум, 1920–1930.

Українська культура, складовою частиною якої є релігійно-церковне життя, упродовж тривалого часу зазнавала руйнації при зміні світоглядних систем, у періоди війн, міжцерковної ворожнечі, волюнтаризму, тоталітаризму тощо. Національно-державне та національно-культурне відродження, яке розпочалося в Україні з проголошенням незалежності, неминуче порушує питання про відродження національно-релігійне, що, в свою чергу супроводжується посиленням інтересу до пам'яток релігії та церкви. Відзначення 1025-річчя хрещення Київської Русі актуалізувало необхідність глибокого осмислення масштабів руйнувань, яких зазнала церква в Україні упродовж найтрагічнішого в історії людства ХХ століття.

Церква як один із базових духовно-культурних інститутів українського суспільства упродовж тривалого часу виконувала роль домінуючого духовного чинника. У ХХ ст. вона опинилася в епіцентрі воєнно-політичних катаклізмів, революційних потрясінь, репресивної політики комуністичного режиму, злочинів гітлерівських окупантів. Нещадних руйнувань церква, як багатоскладова

система з її віровченням, священством, церковною громадою, мистецько-культурним сегментом, зазнала як антипод комуністичної ідеології. До кінця 1980-х рр. войовничий державний атеїзм (від прямих фізичних репресій проти віруючих, знищення релігійних споруд і святинь до науковоподібного «викриття релігійного мракобісся») був однією із підвалин політики радянської держави та правлячої партії, одним із «фронтів» насадження марксистської ідеології, викоринення духовної національної традиції.

В основу відносин радянської влади з церквою було покладено витіснення її з усіх сфер суспільного життя з огляду на «несумісність релігійних пережитків» з комуністичним побутом. Така стратегія мала різні форми й прояви, залежно від зовнішнього та внутрішнього становища держави, його керівництва, поведінки служителів культу. Політика радянської держави щодо церкви визначалася завданнями утвердження більшовицької влади, виразною ідеологічною складовою та підпорядкуванням усіх процесів стратегії побудови комуністичного суспільства. Відтак характерними рисами цієї політики були ідеологізація, утилітаризм (що знайшло вияв у насильницькому втручанні в процеси релігійно-церковного життя та його суцільній регламентації), класовість, непримиренність, войовничість тощо.

Неоднозначність і суперечливість процесів першого 20-річчя радянської влади позначилися на всіх складових суспільного організму, зокрема призвели до трансформацій релігійно-церковного життя. Особливого значення в боротьбі з релігією надавалося руйнуванню культових споруд. Проти збереження культових споруд висувався демагогічний аргумент у вигляді вимог «позбавити релігію її матеріальної бази». При цьому ігнорувався той факт, що часто храм був і художнім витвором, скарбницею мистецьких творів, центром культурного життя, виступав своєрідним репрезентантом мікро й макрокосму соціуму. Вектор фокусування смислоіснування індивіда/групи традиційного соціуму вибудовувався в своєрідній семантичній медіані: домівка — храм. Відтак руйнування культових об'єктів означало не просто закриття чи знесення архітектурних споруд, а й спонукало до переосмислення буття.

Термін «руйнування» використовується нами в широкому значенні слова, тобто виходить за межі дещо обмеженого розуміння «зруйнований», тобто «знищений». Відтак під «руйнуванням» розуміємо закриття / виведення з культового використання / переобладнання / знищення. Зауважимо, що в цій статті переважно йдеться про руйнування споруд православних конфесій.

Видані за останні десятиріччя численні роботи щодо відносин церкви і держави, релігійно-церковного життя, розвитку окремих конфесій, пам'яткоохоронної діяльності тощо не вичерпують всієї глибини проблеми. Попри розширення діапазону історіографії проблеми державно-церковних відносин, окремі аспекти практичної діяльності держави щодо культових пам'яток належать до числа недостатньо вивчених історичною наукою. Пропонована стаття розглядається нами як своєрідна рамка для подальшого вивчення та обговорення складної проблеми. Автор прагнула хоча би в першому наближенні порушити проблему в новому концептуальному ключі — акцентувати необхідність роз-

гляду руйнування / знищення храмів у вимірі порушення ритмології соціуму. Візьмемо лише один вимір емпіричного аспекту — руйнування культових споруд 1920–1930-х років. Дослідники приділяють увагу здебільшого проблемам відносин держави і церкви, частково — проблемам повсякдення, констатують наслідки втілення войовничого атеїзму тощо. Водночас йдеться про порушення ритмології традиційно усталеної культури, руйнування культурної матриці традиційного (такого, що живе за усталеною традицією) суспільства, оскільки руйнація храму фактично призводила до переструктурування всього доволі усталеного соціального облаштування, мікрокосму життя соціуму, в якому храм був своєрідною точкою опори, віссю координат, формував смислотворення й структуру соціуму.

Напередодні революційних подій 1917 р. християнство в Російській та Австро-Угорській імперіях було потужною духовною й суспільною силою. Зокрема, у Російській імперії православ'я (Російська Православна Церква, РПЦ) виступало офіційною релігією й нараховувало до 125 млн. віруючих (70% населення). Функціонувало понад 78 тис. храмів та 1256 монастирів¹. До 1917 р. тільки на території сучасної Київської області знаходилося 749 культових споруд².

Проте саме у дореволюційний період закладалися й певні соціально-політичні та ідеологічні передумови (насамперед — у середовищі політизованої, радикальної інтелігенції), які уможливили проведення антирелігійної політики щодо організацій, віруючих, служителів церкви та культових споруд. Поступово занепадав авторитет «офіційної церкви». Слід підкреслити, що безчинства щодо релігійних громад та священнослужителів (включаючи їх убивства) почалися ще до запровадження радянської влади, а прояви під час Першої російської революції 1905–1907 рр. значно поширилися в період розвалу системи управління та правопорядку за часів правління Тимчасового уряду.

Після жовтня 1917 р. в основу партійно-державної політики по відношенню до релігії, церкви, віруючих було покладено декрет Раднаркому РСФСР від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Його зміст майже повністю був повторений у декреті Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р.³ 8 травня 1918 р. Наркомат юстиції РСФРР утворив VIII відділ з реалізації норм щодо відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Варто зауважити, що спочатку і радянська влада, і церква ще намагалися шукати компроміси, чимало релігійних питань конструктивно розв'язувалося Радою народних комісарів⁴. Показово, що 1918 р. в Харкові було створено Всеукраїнський комітет з охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМіС) (згодом переїхав до Києва), який проводив плідну роботу у справі збереження пам'яток культового походження.

Аналіз процесу руйнації культових пам'яток дає підстави стверджувати, що партійно-радянське керівництво послідовно втілювало свої наміри на нищення релігії й церкви, по-перше, на рівні вироблення програмних установок (розробка стратегії); по-друге, на організаційному рівні — формування відповідного партійно-державного апарату; по-третє, на рівні практичного втілення (реалізація

накреслених завдань щодо руйнації культових споруд). У пропонованій науковій розвідці основну увагу приділено саме третій складовій.

Релігійні об'єднання (котрі, як правило, рішуче засуджували здійснюване всіма воюючими таборами насильство) та їх культова база зазнали значних втрат ще під час громадянської війни (застосування всіма її основними силами репресивно-терористичних дій, в умовах занепаду норм моралі, знецінення людського життя тощо). З 1918 р. релігійні об'єднання опинилися під щільною оперативною «опікою» органів держбезпеки (ЧК–ГПУ). У грудні 1920 р. Ф. Держинський писав голові Всеукраїнської ЧК М. Лацису: «Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК, і ніхто інший. Маневрувати може тільки ВЧК для єдиної цілі — розкладу попів»⁵.

Однак цілеспрямована масштабна реалізація антирелігійної політики розпочалася в Україні після закінчення громадянської війни. 1 червня 1921 р. у складі Наркомату юстиції УСРР було створено так званий «ліквідаційний відділ». Постановою ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. відділ було передано до Наркомату внутрішніх справ (НКВС)⁶.

Особливу роль у переслідуванні релігійних об'єднань відіграла створена за рішенням політбюро ЦК РКП(б) від 19 жовтня 1922 р. Антирелігійна комісія (АРК) при ЦК РКП(б)–ВКП(б) (існувала у жовтні 1922 — грудні 1929 рр.). Аналогічна Всеукраїнська антирелігійна комісія існувала при ЦК КП(б)У. Однією із широких адміністративно-репресивних функцій комісії було закриття релігійних закладів, а також ініціювання прямих репресій проти священнослужителів, внесення розколів у релігійне середовище тощо (АРК діяла при цьому через органи ОДПУ–НКВС).

За новітніми оцінками, до 1924 р. лише в Російській Православній Церкві (РПЦ) загинув 21 архієрей, 66 було позбавлено волі, загинуло до 15 тис. представників кліру та ченців. До 1921 р. більшовицька влада закрила понад половину з близько тисячі діючих на той час монастирів⁷.

Хоча закриття церков на початку 1920-х рр. набирало обертів, влада, як у Москві, так і в Харкові, все ще намагалася діяти обережно. Обіжники ВУЦВК та НКВС від 14 серпня 1924 р. та НКВС від 26 серпня 1924 р. встановлювали порядок закриття молитовних будинків, щоправда, на практиці допускалися їх численні порушення⁸. У цей час кампанія щодо вилучення церков у сільських громад здебільшого була пов'язана з «активністю» місцевих органів влади. Архівні документи свідчать про те, що у першій половині 1920-х років навіть траплялись випадки повернення віруючим реквізованих церков⁹.

Водночас не можна ігнорувати того факту, що саме в 1920-х рр. було закладено підвалини для діяльності державних органів та громадськості у справі збереження пам'яток культового походження. Згідно зі згаданим циркуляром ВУЦВК та НКВС УРСР від 14 серпня 1924 р. майно історико-культурного значення із закритих культових споруд підлягало передачі музеям. У травні 1925 р. НКВС надав працівникам музейних установ республіки «право взяття на особливий облік культових предметів, цінних у художньому і науковому відношенні, а також право вилучення вказаних предметів..., якщо їх уживання не

викликається нагальними потребами культу» і з діючих культових закладів. Саме в цей час були взяті на облік Остерським краєзнавчим музеєм церкви м. Остра, Козельця, Ніжина та цілого ряду сіл, а всі речі, що не вживаються для культу, переведені до музею. Аналогічні заходи були проведені співробітниками Чернігівського держмузею Б. Пилипенком в Сосницькому повіті, В. Шугаєвським — в Новгород-Сіверському повіті. Одночасно з цим М. Вайнштейном та В. Дроздовим було проведено детальний опис 20 зразків муміфікації у м. Седневі. Велику роботу в справі охорони пам'яток церковної старовини в середині 20-х років, провели також співробітники Конотопського, Глухівського, Новгород-Сіверського та Сосницького краєзнавчих музеїв.

На середину 20-х рр. значного поширення набула також практика передачі культових пам'яток під охорону релігійних громад, які відповідали за збереження культового майна та підтримання у належному стані будівель. Наприклад, за таких умов віруючі здійснювали догляд за Спаським собором, Успенською церквою Єлецького монастиря та Катерининською церквою у Чернігові. На терені Прилуцької округи планувалося на кошти Окрполітосвіти та релігійних громад організувати церковний музей¹⁰.

Проте, вже наприкінці 1920-х років партійно-державна політика щодо церкви здійснювалася відповідно до концепції «загострення класової боротьби по мірі будівництва соціалізму в СРСР». «Силовий» тиск на Церкву було фактично санкціоновано надісланою з Москви на початку 1929 р. директивою, у якій релігійні організації оголошувались єдиною з небезпечних контрреволюційних сил¹¹. 29 грудня 1929 р. НКВС УСРР затвердив Положення «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служителів культу»¹². Документом, по суті, затверджувався типовий статут релігійної громади, визначався порядок ліквідації релігійної громади та закриття молитовних будинків. Його положення конкретизувалися наказом Адміністрації НКВС УСРР від 2 січня 1930 р. «Про порядок організації, діяльності, звітності й ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу».

Керівні органи КП(б)У упродовж 1929–1930 рр. ініціювали масове закриття церков, руйнацію храмів, у тому числі всесвітньовідомих пам'яток історії та культури. Церковні споруди, які знімалися з обліку, залишались напризволяще, або ж, здебільшого використовувалися не за їх прямим призначенням, а у кращому разі під громадські заклади (музеї, бібліотеки, клуби та ін.), у гіршому — під утилітарні приміщення (стайні, зерносховища, склади пально-мастильних матеріалів, мінеральних добрив тощо). Так, лише у 1929–1930 рр. у приміщеннях храмів, молитовних будинків відібраних у віруючих, було влаштовано 12 сільбудів, 50 шкіл, кілька десятків клубів; 76 церков було знесено¹³. Наприкінці 1920-х рр. була зруйнована Покровська церква у с. Вороньках, що деякий час була усипальницею декабристів Волконських, дзвіниця собору XVII ст. у Глухові, а ряд соборів у Борзні, Ніжині та Новгороді-Сіверському були передані під склади для збереження зерна¹⁴.

Фотодокументи надають можливість побачити, як виглядали церковні споруди до їх руйнування, або що з ними сталося у радянський період. Наприклад, вхід на територію колишнього монастиря у селі Хорошеве на Слобожанщині, як засвідчує фотодокумент 1927 р., прикрашав напис «Містечко інвалідів»¹⁵. На світлині 1924 р. напис, розміщений на напівзруйнованій брамі монастиря у містечку Бар на Вінниччині, повідомляв: «Держторг купує ріжну утільсировину та ріжні лікрослини»¹⁶. Світлина 1930 р. Кам'янець-Подільського Домініканського костелу задокументувала, що на той час тут знаходилась «Кам'янецька хлібопекарська артіль інвалідів «Зоря»»¹⁷.

З кінця 1920-х років дедалі частіше молитовні будівлі закривалися «на вимогу трудящих»¹⁸. Часто на місцях не чекали рішення ВУЦВК і вдавалися до самовільного «адміністрування». Згідно зі звітними документами ВУЦВК, за період з 1 жовтня 1929 року до 1 жовтня 1930 р. на території України з дотриманням усіх формальностей законодавства було закрито 379 молитовних будинків, із них православних — 260. Без санкцій ВУЦВК закрили майже вдвічі більше: 719, а загалом 1098 молитовних будинків¹⁹. Наприклад, відомість про стан молитовних будинків Дніпропетровської області на 15 травня 1933 р. свідчить про закриття 174 церков за санкцією ВУЦВК та 60 — без такої санкції. Загалом на території області закритими виявилися 53% молитовних будинків від загальної кількості тих, що діяли раніше²⁰.

Вище керівництво вимагало проводити активнішу культурно-освітню й пропагандистсько-агітаційну роботу, «якнайширше втягуючи... всю радянську суспільність» в ініціювання та підтримку кампанії закриття церков²¹, визначало необхідний процент підписів населення для закриття молитовень²² тощо. Виконуючи вказівки центру чи вдаючись до самовільних дій, функціонери на місцях складали фіктивні списки тих, хто вимагав «закриття молитовних будівель», або збирали підписи населення, вдаючись до погроз, шантажу, арештів, накладання штрафів тощо²³.

Динаміка закриття церков прямо співвідносилася з темпами загального наступу «соціалізму по всьому фронту» і по-різному проявлялася протягом кожного року. Потужний поштовх закриттю релігійних споруд надала форсована колективізація та в цілому прискорена модернізація СРСР. У лютому 1930 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про боротьбу з контрреволюційними елементами у керівних органах релігійних об'єднань», що підштовхнуло новий наступ на релігійну сферу.

Одним із поширених прийомів закриття храму, або, принаймні, недопущення проведення богослужінь, було навмисне припинення чинності угоди між райвиконкомами чи сільрадами та громадами про користування храмом через несплату неухильно зростаючих податків. Насамперед це застосовувалось до кафедральних соборів, навколо яких найбільше зосереджувалось життя церковних громад. Інколи храми повертались парафіям, хоча це не гарантувало того, що процедура закриття не повториться знову. Наприклад, саме під таким приводом — «за несплату податків» — у 1930 р. було конфісковано і передано державі будівлю римо-католицького костелу Воздвиження Святого Хреста у

Фастові»²⁴. Подібних дій зазнали кафедральні храми у Харкові, Слов'янську, Миколаєві, Проскуріві, Черкасах, Житомирі, Чернігові та інших населених пунктах України.

Упродовж 1918–1931 рр. в СРСР закрили понад 10 тис. храмів і цей процес тривав²⁵. Під час «вирішального штурму» 1933–1936 років в УСРР припинило існування приблизно 75–80% наявних церков²⁶. Із 12380 церков в Україні 1936 року залишилося 4487, а служба відбувалася лише у 1116 (9,01%), тоді як в СРСР середній показник становив 28,33%²⁷.

На початку 1930-х років у Києві разом з передмістями служіння відправлялось лише у 12 зі 130 православних храмів і молитовних домів²⁸. Інші церкви стояли закритими, деякі були переобладнані під склади та інші антирелігійні заклади. 8 монастирів та більше, ніж три чверті парафіяльних храмів не діяли. Однак безпосереднє масове нищення київських церков відбулося 1934 р., коли вирішувалось питання перенесення до Києва столиці УСРР²⁹.

Свідомо нищились навіть безцінні шедеври культури лише на тій підставі, що були культовими. В одному лише Києві у 1930-х роках із цих мотивів зруйновані перлини українського бароко Золотоверхий Михайлівський собор XII ст. та Микільський військовий собор на Печерську, церква Пирогощі Божої матері XII ст., Трьохсвятительська церква XIII ст., Богоявленська церква Братського монастиря на Подолі, дзвіниця Кирилівського монастиря та інші церковні споруди, які були визнаними пам'ятками української культури³⁰. Одну з найбільших православних святинь українців — Києво-Печерську Лавру було перетворено на музейне містечко, Софійський собор — на «державний заповідник», Володимирський собор — на Музей антирелігійної пропаганди.

За даними дослідників, з 1931 р. по квітень 1936 р. в Україні закрили щонайменше 5170 церков. Реально ж припинив діяльність 8541 молитовний будинок. Станом на 1 квітня 1936 р. 3371 храм не діяв, формально не вважаючись закритим³¹.

На Вінниччині, Донеччині, Кіровоградщині, Миколаївщині, Сумщині, Хмельниччині не лишилось жодної діючої православної церкви, а на Луганщині, Полтавщині, Харківщині та у Криму функціонувало по одному храму³². Із припиненням діяльності церкви закінчувала існування й релігійна громада, парафія, яка традиційно була основою конфесійної структури в православ'ї.

Одним із поширених «аргументів» закриття храмів у 1932–1933 роках було їх закриття з метою використання як зерносховищ. Наприклад, відома архітектурна споруда першої половини XIX ст. Переяслава-Хмельницького — церква Бориса і Гліба, на початку 1930-х років використовувалась як зерносховище³³. Водночас, уже 1936 р. Всесоюзна комісія в справах культів при Президії ЦВК СРСР констатувала: «Повсюдно практикується вилучення молитовних будинків під зсипання хліба... Причому, факти говорять, що церкви часто засипаються хлібом без необхідності в цьому, тільки для того, щоб «ліквідувати» релігію; у багатьох місцях засипаються останні церкви в районі; терміни, на які береться церква під хліб, зазвичай не витримуються... Прикладів надзвичайно багато»³⁴.

Отже, церкви (як і костели, синагоги, монастирі тощо) передавалися державним установам і використовувались за будь-яким призначенням, окрім основного. Не випадково вже на середину 1920-х рр. перед вітчизняними пам'яткоохоронцями гостро постала проблема охорони пам'яток культового призначення. Водночас О. Шуба зазначає, що використання частини колишніх культових споруд під громадські будівлі дало можливість краще їх зберегти, ніж залишення без догляду взагалі чи використання як приміщень утилітарного призначення³⁵. Якщо перетворення церковної споруди на школу, клуб, бібліотеку або санаторій давало змогу максимально зберегти її архітектуру та частково рятувати настінні розписи, то розміщення в них складів або в'язниць призводило до невідворотного руйнування та перебудови приміщень³⁶. Архівні документи дозволяють простежити, як використовувалися приміщення церковних споруд після їхнього закриття, дослідити зміни у їхньому «призначенні» після прийняття чергових владних рішень³⁷.

Руйнування культових споруд тривало упродовж всього періоду радянської влади. Темпи й масштаби мали різну інтенсивність і траєкторію. Однак реалізація заходів владних структур щодо руйнування культових споруд аналізованого періоду залишалася невід'ємною складовою державної політики щодо релігії й церкви.

У дорадянський період храм належав до смислово-орієнтовної системи координат, слугував суб'єктові орієнтиром в конвенційному просторі реальності, був своєрідним структурним осердям всього мікрокосму індивіда, основою його світоглядних характеристик. У символічному просторі традиційної культури храм був об'єктом побутово-повсякденних і ритуальних практик, символом культурної традиції (а відповідно організації культурної спадковості/наступності), що надавала системі організації соціуму певного колориту. Відвідування храму було своєрідною демонстрацією/артикуляцією належності до ціннісного, смислового й символічного порядку соціуму.

Спорудження культових споруд формувало територіальний і світоглядний простір соціуму, виступало не лише його символічним осердям, але й своєрідним символом єднання поколінь від народження до смерті (обряди хрещення, вінчання, відспівування тощо). Храми на мікрорівні (окрім сакральної функції) можуть розглядатися як своєрідні канали ретрансляції моделей поведінки й комунікації; на макрорівні — як символи-знаки етно- та соціокодів. Культова споруда виступала не лише символом єднання людини з Богом, але й репрезентантом, який зорганізував функції духовну, емоційну й світоглядну. Храм маркував співвідношення між “земним” і “небесним” планами буття, між раціональним та ірраціональним, між периферійністю конкретного просторово-часового людського існування й визначальністю абсолюту. Складалася парадоксальна ситуація: храм як репрезентант традиційних світоглядних уявлень в умовах радянської дійсності фактично став уособленням / символізував анти-традицію.

В умовах переформатування суспільно-політичного устрою 1920–1930-х рр. й упровадження нової ціннісно-нормативної системи, розпаду традиційних

основ суспільства тощо, культові споруди залишалися свідченням/нагадуванням про минуле. Тобто за радянської дійсності культові споруди, по суті, перетворювалися в евокативні (асоціативні, такі, що нагадують) символи минулого, дражливого для радянської влади.

Нові умови вимагали відповідно нових за смисловим наповненням та модусом дії форм регулювання поведінки, нових традицій. Показово, що саме в цей період (1920–1930-і роки) спостерігається перенесення ідеї сакрального зі споруд церковних/культових на світські (зокрема, якщо за просторовими і ціннісно-смисловими характеристиками раніше одним із головних центрів життєустрою був храм, за радянською дійсності — будинок чи палац культури і т. п.). Перетворення храмів на «культурні установи» початково здійснювали переважно в містах та селищах міського типу, районних центрах, у робітничих населених пунктах. Таку практику було апробовано вже в першій половині 1920-х років. Вона супроводжувалася насадженням ідеологізованих культів: урочистими зборами, виголошенням доповідей, виконанням «Інтернаціоналу», масовими гуляннями, «комсомольськими обрядами» тощо. Згодом подібні сценарії поширилися й у сільській місцевості³⁸. Трансформація об'єкту реальності тягне відповідну трансформацію суб'єкта.

Відтак, варто наголосити, що йдеться не лише про моральні збитки, про руйнацію храмів радянською владою не лише як архітектурних споруд, які мали історичну, естетичну чи культурну цінність (серед зруйнованих будівель була значна кількість пам'яток культури, на жаль, безповоротно втрачених). Йдеться також про зміну світоглядних орієнтирів, про руйнування духовного світу українства, його менталітету, сакрального в «храмах душ», культури, побуту, традицій, звичаїв, стереотипів поведінки, хронотипів, сталого й незмінного тощо. У 1920–1930-ті роки вибудовуються нові моделі поведінки, нові способи організації та регуляції побуту, світогляду тощо.

Увираження ритмологічної парадигми, як особливого конституювального моменту устрою спільноти, видається теоретично важливим й істотно новим аспектом розгляду подієвої історії, зокрема, відносин держави і церкви періоду 1920–1930-х рр. Водночас, ми свідомі того, що ритмологія передбачає вивчення широкого контекстуального поля. Відтак розглянута проблема (руйнація культових споруд) є лише одним із сегментів складної багаторівневої проблеми, що потребує подальшого глибинного аналізу та осмислення когнітивного, афективного (емоційного), поведінкового компонентів. Наведений фактичний матеріал може слугувати підґрунтям нового концептуального рівня осмислення процесів 1920–1930-х рр. в парадигмі зміни ритмології соціуму. Окрім того, нам видається перспективним увираження специфіки процесів руйнування храмів у місті й на селі, з огляду на диференціацію ритмології цих структур.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1642. — Арк. 14.

² Каталог зруйнованих храмів і монастирів України. — К., 2013. — С. 30. На сьогодні з існуючих на початку ХХ ст. залишилося 137 культових споруд (з них 18 не діють або використовуються не за призначенням. З 8 монастирів, що діяли на початку ХХ ст., відновили своє існування лише 3. Серед культових споруд, що збереглися, пам'яток архітектури національного значення — 44, пам'яток архітектури місцевого значення — 43, нововиявлених пам'яток архітектури — 49).

³ Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 873. — Арк. 138.

⁴ *Одинцов М.* Патриарх Сергий. — М., 2013. — С. 108–109, 111–112.

⁵ Архивы Кремля. Политбюро и Церковь. 1922–1925. — М.; Новосибирск, 1997. — Кн. 1. — С. 9.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1085. — Арк. 19.

⁷ Практический справочник по православию. — М., 2008. — С. 833.

⁸ Держархів Полтавської обл. — Ф. 2034. — Оп. 1. — Спр. 341. — Арк. 30.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 194. — Арк. 17.

¹⁰ *Ткаченко В.В.* Охорона пам'яток церковної старовини на Чернігівщині у 20-ті роки. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/city_755.html

¹¹ *Сленський В.Є.* Державно-церковні відносини. — К., 1991. — С. 13.

¹² Положення «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служителів культу» // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — № 1/2 (24/25). — Ч. 1. — К., 2005. — С. 61–85.

¹³ *Пащенко В.О.* Боротьба з «опіумом для народу» чи злочин проти пам'яті? // Православ'я і культура: історія і сучасність. — Полтава, 1994. — С. 11.

¹⁴ *Ткаченко В.В.* Охорона пам'яток церковної старовини на Чернігівщині у 20-ті роки. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/city_755.html

¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 278. — Спр. 570. — Арк. 655–665. Каталог зруйнованих храмів і монастирів України. — К., 2013. — С. 29.

¹⁶ ІР НБУВ. — Ф. 278. — Спр. 474. — Арк. 19 — 22; Каталог зруйнованих храмів і монастирів України. — С. 29.

¹⁷ ІР НБУВ. — Ф. 278. — Спр. 474. — Арк. 287. Каталог зруйнованих храмів і монастирів України. — С. 29.

¹⁸ *Гайнець М.* Розвал у релігійному таборі // Безвірник. — 1931. — № 5–6. — С. 49.

¹⁹ *Киридон А.М.* Час випробувань. — Тернопіль, 2005. — С. 297–298.

²⁰ *Ігнатуша О.* Церква в умовах голодомору 1932–1933 роках // Наша Віра. — 2008, № 11. — С. 14–15.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 27. — Арк. 81.

²² Там само. — Оп. 7. — Спр. 179. — Арк. 273.

²³ Там само. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 45; Оп. 7. — Спр. 172. — Арк. 38–39, 65, 67–68; Держархів Житомирської обл. — Ф. Р. 6. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 3–8; Ф. П-86. — Оп. 1. — Спр. 177. — Арк. 53 та ін.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 311. — Арк. 80, 82; Спр. 213. — Арк. 18–23; Оп. 7. — Спр. 333. — Арк. 96; Фастівський районний державний архів. — Ф. 1. — Спр. 368. — Арк. 269.

²⁵ *Забегайло О.Н.* Духовное понимание истории. — М., 2009. — С. 444.

²⁶ *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — К., 1991. — С. 278.

²⁷ Религиозные организации в СССР: накануне и в годы Великой Отечественной войны (1938–1943 гг.) / Публ. М.И. Одинцова // Отечественные архивы. — 1995. — № 2. — С. 44–45.

²⁸ Галузевий державний архів СБУ. — Ф. 9. — Спр. 74. — Арк. 87.

²⁹ Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. — Нью-Йорк, 1987. — С. 7.

³⁰ Там само. Данилюк Ю.З. Державна політика щодо архітектурних пам'яток культурного призначення у 60-х роках на Україні // Релігійна традиція в духовному відродженні України. — Полтава, 1992. — С. 120.

³¹ Ігнатуша О.М. Руйнація конфесійної мережі в Україні 20–30-х років ХХ ст.: реалізація проекту безрелігійного суспільства // Науковий вісник Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. — 2003. — № 10. — С. 34.

³² Єленський В.Є. Державно-церковні відносини. — С. 13.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 117 зв.; Там само. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 465. — Арк. 30; Спр. 333. — Арк. 96. Для прикладу, простежимо долю споруди в подальшому. У 1944 р. у ній було розміщено склад мінеральних добрив. Подальша її доля склалась всупереч загальновизначеним державним тенденціям у церковній політиці другої половини 1950 — початку 1960-х років. Попри прийняття у 1959 р. Переяславським міським виконавчим комітетом рішення про «знесення споруди через її аварійність», це рішення не було доведене до виконання. Натомість, у 1965 р. церкву внесено до реєстру пам'яток архітектури державного значення, хоча з реставраційними роботами не поспішали і вони були проведені лише двадцять років потому, у 1984–1985 рр. Тоді ж колишню Борисо-Глібську церкву передано у підпорядкування державного історико-культурного заповідника «Переяслав» і в її приміщенні відкрито музейну експозицію.

³⁴ Цит. За: Ігнатуша О.М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 років // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. — Запоріжжя, 2008. — С. 112–127.

³⁵ Шуба О.В. Церковне пам'яткознавство у національно-культурному відродженні України // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1998. — Вип. 2. — С. 96–105. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Heritage/ChurchHeritage.html>.

³⁶ Байталюк О. Діяльність Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури та мистецтва з охорони монастиря бернардинів / Ольга Байталюк // Краєзнавство. — 2012. — № 3. — С. 113.

³⁷ Виданий нещодавно «Каталог зруйнованих храмів і монастирів України» фіксує долю культових споруд упродовж ХХ століття в районних центрах України. Див.: Каталог зруйнованих храмів і монастирів України. — 512 с.

³⁸ Киридон А.М. Час випробувань. — С. 298–299.

Разрушение культовых зданий (1920–1930-е гг.): нарушение традиционной ритмологии пространства

Новизна исследования состоит в предложенном рамочном подходе к проблеме разрушения/уничтожения культовых сооружений в УССР-УСССР (1920–1930-е гг.) в контексте ритмологии. Ритмология формируется как новое научное направление, изучающее ритмы в самых различных проявлениях. Важнейшей категорией теории ритма, по мнению известного религиоведа, этнолога и антрополога М. Элиаде, является категория священного пространства. Культовое сооружение символизировало

священное пространство, отделяя его от мирского, было «точкой отсчета» жизненного ритма.

Анализ фокусируется вокруг процесса закрытия культовых зданий (причин, сущности, последствий) в условиях мировоззренческого диссонанса. Пространство, как протяженность периодически разрывается сакральными событиями, точками, наделенными абсолютной ценностью. Соответственно разрушение культовых сооружений было не только актом механического уничтожения зданий, а нарушением центральной оси всякой последующей ориентации человека, так как «точка отсчета» перестает быть единственной с онтологической точки зрения» (М. Элиаде). С точки зрения структур власти, разрушение религиозно-церковных устоев было необходимо для «освобождения пространства» и конструирования новой модели мирского — «советской». В условиях кризиса социальной идентичности изменяется ритмика сакрального и профанного.

Ключевые слова: храм, культовые сооружения, отношения церкви и государства, советская модель, разрушение, ритмология, пространство, сакральное, профанное, социум, 1920–1930.

Destruction of cult buildings (1920–1930-ies.): violation of traditional rhythmology of the space

The novelty of the research is suggested by framework approach to the problem of demolition / destruction cult constructions in USRR-USSR (1920–1930-ies.) in the context of rhythmology. Rhythmology is formed as a new scientific field that studies rhythms in a variety of forms. The most important category of the theory of rhythm, according to a famous religious studies, ethnologist and anthropologist M. Eliade, is the category of sacred space. Cult building symbolized the sacred space, separating it from the mundane, it was a «point of reference» life rhythm.

The analysis is focused around process of closing the cult buildings (the causes, essence, consequences) in the conditions of worldview dissonance. Space as the length periodically breaks of sacred events, points endowed with the absolute value. Correspondingly the destruction of cult constructions was not only an act of mechanical destruction of buildings, and a violation of the central axis of the future direction of any person as the «reference point» ceases to be the only one with an ontological point of view» (M. Eliade). From the perspective of power structures, destruction of religious and religious foundations needed for the «free space» and the construction of a new model of secular — «Soviet». In a crisis of social identity changes rhythm sacred and profane.

Keywords: temple, churches, church-state relations, the Soviet model, destruction, rhythmology, space, sacred, secular sphere, society, 1920–1930.